

УДК 342.531.41

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ УЧАСТІ ЖІНОК УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

INTERPRETATION OF THE PARTICIPATION OF UKRAINIAN WOMEN IN HOSTILITIES ON THE FRONTS SECOND WORLD WAR

Мамроцька О. А.,

кандидат історичних наук, асистент кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Одеса, Україна), e-mail: ksenia.3891103@gmail.com

Mamrotskaya O. A.,

candidate of Historical Sciences, Assistant of the Department of Sociology, Philosophy and Law of the Odessa national academy of food technologies (Odessa, Ukraine), e-mail: ksenia.3891103@gmail.com

Однією з особливостей Другої світової війни було небачене залучення в збройний конфлікт цивільного населення. Участь жінок у Другій світовій війні, їх роль у наближенні перемоги над фашистською Німеччиною є героїчною й водночас трагічною сторінкою історії України. Мужність і самовідданість жінок у всіх формах антифашистської боротьби стали важливим фактором розгрому фашизму. Однак даний аспект не знайшов свого відображення в історичній літературі воєнного періоду. В роки війни не було надруковано жодної роботи, яка б хоч якось висвітлювала участь жінок на фронті чи в тилу ворога.

Ключові слова: мобілізація, Велика Вітчизняна війна, Друга світова війна, емігранти, жіночі бойові підрозділи, дискримінація.

One of the peculiarities of the Second World War was the unprecedented involvement of the civilian population in the armed conflict. The participation of women in the Second World War, their role in approaching the victory over fascist Germany is a heroic and at the same time a tragic story of Ukraine's history. The courage and dedication of women in all forms of anti-fascist struggle became an important factor in the defeat of fascism. However, this aspect was not reflected in the historical literature of the war period. During the war, no work was published that would at least somehow cover the participation of women at the front or in the rear of the enemy.

Keywords: mobilization, the Great Patriotic War, Second World War, emigrants, women's combat units, discrimination.

Безперечним лідером за масштабами жіночої участі у воєнних діях був Радянський Союз (далі – РС). Жінки замінили мобілізованих на фронт чоловіків, тим самим довівши, що «слабка половина людства» може стояти як за верстатом на виробництві, так і працювати в складі медичного персоналу в військових госпіталях. Жінки виконували різноманітні допоміжні роботи в діючій армії, входили до складу партизанських загонів і, врешті-решт, воювали нарівні з чоловіками на передовій. Червона армія (далі – ЧА) була першою європейською армією ХХ століття, що включала в себе окремі жіночі бойові підрозділи на регулярній основі.

Жінки у військових формуваннях ЧА не були захищені повною мірою в правовому відношенні. Зокрема, мала місце дискримінація військовослужбовців жіночої статі – до них ставилися більш високі вимоги, ніж до чоловіків, вони не допускалися до вивчення військових спеціальностей і участі в бойових діях [20]. У процесі служби «жіночий контингент» зіткнувся, також, із проблемами особистого та морального

характеру. В історіографії теми дослідження можна виділити два періоди: радянський – 1939 р. – середина 1950-х рр., який поділяється на два підперіоди (1939 р. – середина 1950-х рр., середина 1950-х – до кінця 1980-х рр.); сучасний – 1991–2009 р.

У праці М. Калініна «На пути к победе» (Киров, 1943) [13], подаються дані про склад ЧА. Зокрема, автор відзначає, що станом на 22 червня 1941 р. ЧА складалася з 4 фронтів, 27 армій, 29 механізованих, 62 стрілецьких, 4 кавалерійських, 5 повітряно-десантних корпусів, 303 дивізії, 57 укріплених районів і 5 стрілецьких бригад. Вони підтримувались 34 інженерними полками, 10 протитанковими бригадами, 94 полками корпусної та 75 полками артилерії Резерв головного командування (далі – РГК) загальною чисельністю близько 5 мільйонів осіб [25]. Загальна чисельність жінок у лавах червоноармійських фронтових формувань нараховувала близько 800 тис., у тому числі 127 тис. представниць з України [2, с. 443]. Це допомогло не тільки заповнити багато штатних посад у штабах, медичних військових відомствах жінками в погонах, а й за рахунок цього поповнити чоловіками, які займали ті посади, бойові частини ЧА. Жінки склали 8 відсотків особового складу ЧА. На жаль, це число – гола констатація факту. Як зауважує Б. Фізелер: «До цього часу нам не відомо співвідношення вільнонайманців і військовослужбовців, добровольців і мобілізованих, їх соціальний склад і сімейний стан» [36].

Однією з ключових проблем в історіографії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн є нерозуміння ролі «людського фактора». Низка питань про співвідношення добровольців і примусу, політичного контролю та національного самовизнання, пасивної участі та героїчної жертвності в ході війни та роль цих факторів у Перемозі, на жаль, не з'ясовані. У зв'язку із цим, приклад участі жінок у війні особливо цікаві. Жінки в РС не були військовозобов'язаними, хоча законодавство СРСР передбачало залучення жінок до лав ЧА для несення служби в другорядних військах [8, с. 206–207] у зв'язку з військовою необхідністю.

Численні втрати радянських військ, на початковому етапі війни, призвели до того, що в 1942 р. в РС була проведена масова мобілізація жінок на військову службу, а саме: у війська протиповітряної оборони, зв'язку, внутрішньої охорони та на військово-автомобільні шляхи. Всього – 120 тис. жінок [31]. В березні 1942 р. розпочалося масове навчання жіноцтва військовим спеціальностям у тилу. За мобілізацією ЦК ВЛКСМ, на військову службу було призвано близько 500 тис. дівчат, 70% з яких служили в діючій армії [29]. Жінки повинні були замінити відправлених на фронт чоловіків у допоміжних службах і виконували роботу зв'язківців, шоферів, трактористок, телеграфісток, розвідниць, кулеметниць тощо.

В роки війни були зроблені перші спроби охарактеризувати роль жінки на війні, дати оцінку внеску жінок у перемогу над фашизмом.

Характеризуючи ці видання, можна стверджувати, що вони мали публіцистичний характер. Відсутність глибоких узагальнень і висновків комплексувалася патріотичною спрямованістю, сприянням формуванню в жінок почуття відданості перед Батьківщиною [30; 32; 26; 27; 20]. В статті «О моральном облике нашего народа» М. Калінін писав: «...жінки проявляють неабияку жертвність і героїзм у війні з ворогом. Долаючи великі труднощі воєнних років, не жалюючи сил для того, щоб забезпечити фронт тим, що потрібно було для перемоги над ворогом. Жінки збирали кошти у фонд оборони країни, харчі та одяг для населення, що постраждало від окупантів, ставали донорами. Протягом усієї війни жінки воювали в лавах Червоної армії» [14].

З'являється ряд праць, де безпосередньо розповідається про радянських жінок, які вступивши до лав ЧА, присвятили себе війні [18; 42]. В таких виданнях увага зосереджена на розкритті жіночого потенціалу в ЧА, відображенні переліку подій і військових дій, в яких жінкам за бойову відвагу та мужність в роки війни було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (86 осіб), нагороджено орденами та медалями РС (близько 150 тис. жінок України), 4 – повними кавалерами ордена Слави [41].

Отже, перший період у вивченні досліджуваної теми розпочався ще в роки війни, але систематичний і цілеспрямований її розгляд відбувся в перше повоєнне десятиріччя. Саме в післявоєнний період були зроблені перші спроби надати науково-публіцистичного характеру дослідженням, що безпосередньо торкалися історії Другої світової війни та участі в ній жінок.

Період середина 1950-х – кінець 1980-х рр. є найбільш динамічним і активним у дослідженні історії Другої світової війни. Саме в цей період українські історики підготували та видали фундаментальні праці, які, попри ідеологічне забарвлення, містять певний фактологічний матеріал.

Поступова з'являються дослідження, які певною мірою збагатили історичну літературу з даної проблематики. Заслугує на увагу фундаментальна праця «История Великой Отечественной войны в Советском Союзе. 1941–1945 гг.» (М., 1963) [11; 28]. Колективу авторів цього видання вдалося відтворити більш достовірну картину подій тих років, оскільки вони працювали в умовах відносно більшої свободи наукового пошуку та отримали доступ до раніше недоступних джерел. В роботі висвітлені різні аспекти воєнної історії 1939–1945 рр.

1963 р. з'являється дослідження аналогу довідково-статистичних матеріалів. У ньому висвітлювалася і героїзувалася жіноча активність у освоєнні військових спеціальностей. У групах самозахисту, створених на прохання жінок в багатьох містах і селах України, вони рятували поранених бійців [7, с. 13–15].

Про жінок-авіаторів розповідається в численних працях дослідників післявоєнного періоду [9].

В них висвітлюються постаті тих, хто розпочав свою кар'єру льотчиць на початку Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, зокрема П. Гельман, М. Старланової, М. Смирнової, В. Білик, Т. Макарової. За словами В. Смирнова: «Ці жінки за мирного часу мали різні професії, але з початком війни вони змушені були об'єднатися й боротися проти німецько-фашистських загарбників» [35].

П. Слідзюк повністю присвятив свою роботу нашій землячці, Герою Радянського Союзу – Поліні Гельман. Вона народилася в м. Бердичів Житомирської області [34, с. 21]. Начальник зв'язку авіаескадрильї 46-го гвардійського нічного бомбардувального авіаполку (325-та нічна бомбардувальна авіадивізія, 4-та повітряна армія, 2-й Білоруський фронт), гвардії старший лейтенант до травня 1945 року. Як штурман літака ПО-2, П. Гельман здійснила 860 бойових вильотів, 3 боями пройшла Північний Кавказ, громила фашистів на Кубані, Тамані, Кримському півострові, в Білорусії, Польщі та Східній Пруссії [34, с. 25–26]. В історію назавжди увійшли імена Героїв Радянського Союзу учителів-льотчиць Є. Носаль із Миколаєва і М. Братової з Єнакієвого, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни [15, с. 2–4]. І. Лукаш у книзі «Солдаты славы не искали» (Дніпропетровськ, 1984) акцентує увагу як на загальних питаннях історії війни, так і на бібліографічних покажчиках [23]. Мова йде про жінок, які ще за часів своєї бойової діяльності, були нагороджені орденами Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня та Червоної Зірки [23, с. 26–31; 22, с. 54]. У цей період виходять роботи з історії героїчного внеску жінок-авіаторів, які здійснювали бойову діяльність не лише на території України, а й за її межами [38, с. 47–61].

Важливим доробком є розвідка Р. Аронової «Ночные ведьмы», що вийшла друком в 1969 р. Це одна з небагатьох монографій, яка в першу чергу показує повну картину нелегких військових буднів жінок-авіаторів, умов їх співіснування з чоловіками у військових формуваннях авіабаз, психологічну налаштованість жінок на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками тощо. Автором фактів-спогадів, викладених на сторінках щоденника, який Р. Аронова вела від початку війни. Автор зазначає, що жінок-пілотів саме її полку німці називали «нічними відьмами» [1].

У післявоєнний період тематика питання жіноцтва у військах ЧА простежується в дослідженнях Д. Журавльова, Г. Кривича, Д. Лелюшенка, В. Мурманцевої, М. Чечневої, В. Чушкова [12; 17; 21; 26; 37; 40; 41], де порушувалися питання, що стосувалися не лише масштабів мобілізації жінок в авіації, ВМФ та характеру їх розподілення за військовими спеціальностями, але й морально-психологічного та побутового стану жіночого контингенту на фронті. Однак моральний аспект служби жінок в армії розглядався однобічно. Автори показали рівень військової дисципліни, організованості, мужності та стійкості жінок на фронтах. При цьому вони практично не приділяли уваги іншій

стороні морального аспекту служби жінок в армії – стосункам між військовослужбовцями обох статей. В дисертаційному дослідженні Г. Лункіна «Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы (1941–1945 гг.)» (Київ, 1976) [24] показуються фізичні навантаження жінок на фронті, а аналіз їхньої служби зводиться, як правило, до опису героїчних подвигів.

Таким чином, вітчизняна історіографія за період у майже півстоліття залишила досить великий доробок з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Зокрема, лише у 1944–1985 рр. вийшли в світ 275 найменувань мемуарів, збірників документів, видань масової та науково–популярної літератури. Однак тогочасний стан історичної науки виключав об'єктивне й неупереджене вивчення проблем війни, а тим більше участі в ній жінки. Увага дослідників переважно акцентувалася на керівній ролі Комуністичної партії в організації як цивільного населення країни, так і формуванні бойових загонів ЧА, на міфологізації збройної боротьби у ворожому тилу, героїзації її учасників. Тому цей період є найбільш динамічним і активним у вивченні історії війни [39; 42].

Наступний період розпочався одночасно з процесами реформування радянського суспільства. В цей період спостерігаються певні зрушення в теоретико–методологічних підходах до вивчення історії війни та її окремих аспектів, особливо помітні в конкретно–теоретичних дослідженнях.

Питання участі жінок у Другій світовій війні привернуло увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених новітнього періоду. З появою незалежності української держави в суспільстві відбулися значні зміни, щонеомоглине позначитися на історіографічному процесі. Однією з головних передумов нового етапу воєнно–історичних досліджень стала демократизація суспільства, зняття табу з драгливих тем, відсутність ідеологічного тиску та цензури. Ще одним чинником інтенсифікації наукового пошуку слід вважати більш відкритий доступ до архівних документів, зняття грифу таємності з багатьох архівних справ. Окрім того, позжвавилися контакти вітчизняних вчених з їхніми закордонними колегами, обмін літературою й матеріалами.

Значний доробок із даної тематики знаходимо в історика Ю. Іванової. Автор провела історичні дослідження з цього питання від створення регулярної ЧА, зіставила та проаналізувала джерела довоєнного та воєнного періоду, а також закордонні публікації [10]. Науковець зазначає, що мобілізація жіночого фактору була об'єктивною необхідністю, оскільки в зв'язку зі створенням багатомільйонної армії, розвитком техніки, великими втратами на фронті гостро постала проблема дефіциту людських ресурсів. При цьому Ю. Іванова вказує, що головною функцією жінок в частинах і з'єднаннях фронтових формувань ЧА було звільнення чоловіків від повсякденних робіт для оволодіння ними бойових спеціальностей. До цього часу у вітчизняній військово–історичній літературі були або довідково–інформаційні дані, або дослідження загального характеру, що відображали роль жінок

на військовій службі у роки Другої світової війни. Однак висновки автора побудовані лише на основі оцінки бойової діяльності жіноцтва, без урахування їхнього психологічного стану та побутових умов на фронті. Проте проведенне в даній дисертації дослідження, стало спробою всебічного висвітлення у вітчизняній військовій історіографії феномена участі жінок у військових діях на фронтах. Використовуючи загальні та спеціальні методи, автор об'єктивно розкриває зміст поставленого питання (зокрема, уточнює поняття «залучення жінок на військову службу»); пропонує модель вивчення процесу військової служби жінок; показує еволюцію суспільної думки цивільного населення про військову службу жінок у ЧА.

У рамках «антропоцентристського підходу» вивченням військової історії активно займається Є. Сенявська [33, с. 76–85]. У своїх дослідженнях вона вперше звернула увагу на побутовий та психологічний аспект служби жінок у ЧА. Є. Сенявська висвітлює такі питання, як ставлення чоловіків до присутності жінокубойовій обстановці, взаємовідносини між військовослужбовцями обох статей, побутові умови й психологічний стан жінок на фронті. Аналізуючи умови військової служби жінок і їх фізіологічні та психологічні особливості, автор дійшла висновку про невідповідність жіночої сутності тим вимогам, які покладалися на них. В роботі чітко висвітлене питання, яке раніше замовчувалося радянськими істориками – «нестатутні» взаємини між чоловіками та жінками в ЧА. При цьому автор підкреслювала, що ставлення чоловіків до жінок–військовослужбовців залежало від того, які військові посади вони займали.

Потрібно віддати належне збірнику спогадів «Героические были» (М., 1965), в якому згадується ім'я киянки, штурмана ескадрильї 125–го гвардійського бомбардувального авіаполку ім. М. Раскової – Джунковської Галини Іванівни (псевдо «вдважна Джун») [6, с. 87–92].

Нещодавно вчені одержали доступ до засекречених матеріалів, які ретельно, десятиліттями приховувалися від дослідників. Перший, науково–дослідний, – вивчення й найбільш точно встановлення кількості загиблих громадян України під час воєнних дії. Другий, гуманітарного характеру, – з'ясування імен усіх полеглих, місць їх поховання й увічнення пам'яті. Саме з цією метою й ведеться багаторічна кропітка робота зі створення Книги Пам'яті України [2; 3; 4; 16].

2004 р. побачив світ збірник нарисів «Віхи пам'яті на шляху до великої перемоги» [4], в якому викладено матеріал про історичні етапи війни 1941–1945 рр., про людей непохитної волі, мужності й відваги – воїнів–визволителів, чоловіків і жінок, які разом з усіма «тиловиками», партизанами та підпільниками боролися за перемогу. Робота, написана із залученням значної кількості матеріалів преси та спогадів сучасників, безперечно, є цінним джерелом для вивчення теми.

Особливе місце в дослідженні проблеми мають праці В. Галаган «Жіночий фактор Перемоги» (Одеса, 1999) та «Внесок жіноцтва України в

перемогу над фашизмом» (Київ, 2004) [5, с. 138–152], цінність яких полягає у спробі з'ясувати низку питань, а саме: форми та сфери участі жінок у боротьбі з фашизмом. Зокрема, автор відзначає їх безпосередню участь уже в перших боях на кордоні. Героїзм у боях за Батьківщину проявили дружини прикордонників М. Абрамова, М. Горкава, Л. Лівенцова, А. Ступіна та багато інших.

Тому з певністю можна стверджувати, що роль жіноцтва на фронтах Другої світової війни, була не перебільшено важливою і стала важливим фактором для розгрому фашизму.

Список використаних джерел

1. Аронова, РЕ., 1969. 'Ночные ведьмы', М.: *Советская Россия*, 74 с.
2. 'Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945', 2000, І. О. Герасимов, П. П. Тронько, О. П. Рєєнт, П. П. Панченко, І. П. Муковський, Р. П. Вишневецький та ін., К.: *Пошукowo-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»*, с.443.
3. 'Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945', 2004, гол. редкол. І. О. Герасимов, К.: *«Лі–Терра»*, 512 с.
4. 'Віхи пам'яті на шляху до великої перемоги: нариси та спогади', 2004, упоряд. В. І. Кучерявенко, Д.: *Пороги*, 178 с.
5. Галаган, ВЯ., 1999. 'Жіночий фактор перемоги', *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: монографія*, за заг. ред. Л. О. Смоляр, Одеса, с.138–152.
6. 'Героические были: сб. очерков и воспоминаний', 1965, сост. А. М. Буторин, М., с.87–92.
7. 'Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: справочно-статистические материалы', 1963, под ред. А. П. Белобородова, М., с.13–15.
8. Гапова, Е., 2003. 'Между войнами: женский вопрос в национальных проектах', *Социальная история: ежегодник*, №2, с.56–58.
9. 'Герои подполья', 1972, авт.–сост. А. Г. Никитенко, М.: *Воениздат*, Вып.1, 253 с.
10. Иванова, ЮН., 2002. 'Храбрейшие из прекрасных: Женщины России в войнах', М.: *РОС–СПЭН*, 272 с.
11. 'История Великой Отечественной войны в Советском Союзе. 1941–1945 гг. в 6 т.', 1963, М.: *Воениздат*, Т.2, 682 с.
12. Журавлев, Д.А., 1972. 'Огневой щит Москвы', М.: *Воениздат*, 236 с.
13. Калинин, МИ., 1942. 'На пути к победе', М.: *Госполитиздат*, 87 с.
14. Калинин, МИ., 1945. 'О моральном облике нашего народа', М.: *Госполитиздат*, 73 с.
15. Колесник, В., Кривошея, Г., 2006. 'Запечатленные в истории', *Зеркало недели*, №23, с.2–4.
16. 'Книга пам'яті Дробницького яру: Спогади. Нариси. Документи', 2004, В. П. Лебедєва, П. П. Сокольський (авт.–уклад.), Х.: *Пранор*, 208 с.
17. Кривич, ГД., 1966. 'Женщины–снайперы Ленинграда', Л.: *Знание*, 40 с.
18. Лактионова, ЛД., 1999. 'Женские авиационные части в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Историческое исследование)': дисс. канд. истор. наук: 07.00.02, М.: *ВУ*, 258 с.
19. Левшин, БВ., 1966. 'Академия наук СССР в годы Великой Отечественной войны', М.: *Политиздат*, 251 с.
20. Левченко, НИ., 1942. 'Советская женщина – защитница родины', Иваново, 93 с.
21. Лелюшенко, ДД., 1970. 'Москва–Сталинград–Берлин–Прага. Записки командарма', М.: *Наука*, 406 с.
22. Литвинова, Л., 1969. 'Героический экипаж', *Героини: Очерки о женщинах – Героинях Советского Союза*, М., Вып.1, с.54.
23. Лукаш, ИМ., 1984. 'Солдаты славы не искали', Днепропетровск, 398 с.
24. Лункин, ГМ., 1976. 'Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы (1941–1945 гг.):' дисс. канд. ист. наук: 07.00.02, К., 226 с.
25. 'Малий словник історії України', 1997, відповід. ред. В. А. Смолій, К.: *Либідь*, с.548.
26. Мурманцева, ВС., 1972. 'Советские женщины в Великой Отечественной войне (1941–1945)', М.: *Мысль*, 295 с.
27. Мурманцева, ВС., 1942. 'Славные дочери родной земли', М.: *Госполитиздат*, 75 с.
28. Набатов, Г., 1968. 'Юность, огнем опаленная', М.: *Воениздат*, 218 с.
29. Полунина, Е., 2004. 'Девчонки, подружки, летчицы', М.: *Воениздат*, 64 с.
30. Ремезова, Е., 1942. 'Советская женщина в Великой Отечественной войне', Алма–Ата, 216 с.
31. 'Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941–1942 г.: в 13 т.', 1997, М.: *ТЕРА*, Т.13 (2–2), 448 с.
32. Свердлова, К., 1942. 'Советская женщина в Великой Отечественной войне', М.: *Госполитиздат*, 183 с.
33. Сенявская, ЕС., 1997. 'Человек на войне: историко–психологические очерки', М.: *Воениздат*, с.76–85.
34. Слїдзюк, ПС., 1999. 'Героїня з Бердичева Полїна Гельман', *Бердичівська земля в контексті історії України: наук. збірник «Велика Волинь: Праці Житомирського науково–краснавого товариства дослідників Волині»*, Т.19, відп. ред. М. Ю. Костиця, Житомир: *М.А.К.*, 174 с.
35. Смирнов, ВИ., 1980. 'Зина Портнова', М.: *Воениздат*, 174 с.
36. Физелер, Б., 2002. 'Женщины на войне: ненаписанная история', *Mascha Nina Katjuscha: Frauen in der Roten Armee 1941–1945*, Berlin, s.11–12.
37. Чечнева, МП., 1975. 'Боевые подруги мои', М.: *ДОСААФ СССР*, 431 с.
38. Чернев, СВ., Фролов, ВС., 1981. 'Воспитанники Московского университета – Герои Советского Союза', М., с.47–61.
39. Чечнева, МН., 1968. 'КПСС – вдохновитель боевого подвига советских женщин в годы Великой Отечественной войны (на примере ВВС)': дис. канд. ист. наук: 20.01.00, М., 276 с.
40. Чечнева, МП., 1984. 'Ласточки над фронтом', М.: *ДОСААФ СССР*, 270 с.
41. Чуйков, ВИ., 1965. 'Беспримерный подвиг', М.: *Воениздат*, 159 с.
42. Шмелева, АФ., 1947. 'Советская женщина в Великой Отечественной войне', М.: *Политиздат*, 217 с.

References

1. Aronova, RE., 1969. 'Nochnye ved'my (Night Witches)', М.: *Sovetskaja Rossija*, 74 s.
2. 'Bezsmertja. Knyga Pam'jati Ukrai'ny 1941–1945 (Immortality. Book of Memory of Ukraine 1941–1945)', 2000, І. О. Gerasymov, Р. Р. Tron'ko, О. Р. Rejent, Р. Р. Panchenko, І. Р. Mukov's'kyj, R. P. Vyshnevs'kyj ta in., К.: *Poshukowo-vydavnyche agentstvo «Knyga Pam'jati Ukrai'ny»*, s.443.
3. 'Bezsmertja. Knyga Pam'jati Ukrai'ny 1941–1945 (Immortality. Book of Memory of Ukraine 1941–1945)', 2004, гол. редкол. І. О. Gerasymov, К.: *«Li–Terra»*, 512 s.
4. 'Vihy pam'jati na shljahu do velykoi' peremogy: narysy ta spogyady (Memory flaws on the way to a great victory: essays and memories)', 2004, uporjad. V. I. Kucherjavenko, D.: *Porogy*, 178 s.
5. Galagan, VJa., 1999. 'Zhinochij faktor peremogy (Women's win factor)', *Zhinochi studii' v Ukrai'ni: Zhinka v istorii' ta s'ogodenni: monografija*, za zag. red. L. O. Smoljar, Odesa, s.138–152.
6. 'Geroicheskie byli: sb. ocherkov i vospominanij (Heroic were: a collection of essays and memories)', 1965, sost. A. M. Butorin, М., s.87–92.
7. 'Voennye kadry sovetskogo gosudarstva v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941–1945 gg.: spravocno–statisticheskie materialy (Military personnel of the Soviet state in the Great Patriotic War of 1941–1945: reference and statistical materials)', 1963, pod red. A. P. Beloborodova, М., s.13–15.
8. Gapova, E., 2003. 'Mezhdju vojnamy: zhenskij vopros v nacional'nyh proektah (Between the wars: women's issue in national projects)', *Social'naja istorija: ezhegodnik*, №2, s.56–58.
9. 'Geroi podpol'ja (Heroes of the Underground)', 1972, avt.–sost. A. G. Nikitenko, М.: *Voениzdat*, Vyp.1, 253 s.
10. Ivanova, JuN., 2002. 'Hrabrejšhie iz prekrasnyh: Zhenshhiny Rossii v vojnah (Brave of the Beautiful: Women of Russia in the wars)', М.: *РОС–СПJeN*, 272 s.

11. 'Istorija Velikoj Otechestvennoj vojny v Sovetskom Sojuze. 1941–1945 gg.: v 6 t. (The history of the Great Patriotic War in the Soviet Union. 1941–1945: in 6 tons)', 1963, M.: *Voenizdat*, T.2, 682 s.
12. Zhuravlev, D.A., 1972. 'Ognevoj shhit Moskvyy (Moscow fire shield)', M.: *Voenizdat*, 236 s.
13. Kalinin, M.I., 1942. 'Na puti k pobede (On the way to victory)', M.: *Gospolitizdat*, 87 s.
14. Kalinin, M.I., 1945. 'O moral'nom oblike nashego naroda (On the moral character of our people)', M.: *Gospolitizdat*, 73 s.
15. Kolesnik, V., Krivosheja, G., 2006. 'Zapechatlennyy v istorii (Captured in history)', *Zerkalo nedeli*, №23, s.2–4.
16. 'Knyga pam'jati Drobyc'kogo jaru: Spogady. Narysy. Dokumenty (The book of memory of the Drobitskogo Yar: Memories. Sketches Documents)', 2004, V. P. Lebedjeva, P. P. Sokol's'kyj (avt.–uklad.), H.: *Prapor*, 208 s.
17. Krivich, G.D., 1966. 'Zhenshhiny–snajpery Leningrada (Women snipers of Leningrad)', L.: *Znanie*, 40 s.
18. Laktionova, L.D., 1999. 'Zhenskie aviacionnye chasti v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941–1945 gg. (Istoricheskoe issledovanie) (Female aviation units in the Great Patriotic War of 1941–1945 (Historical research))': diss. kand. istor. nauk: 07.00.02, M.: *VU*, 258 s.
19. Levshin, B.V., 1966. 'Akademija nauk SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (Academy of Sciences of the USSR during the Great Patriotic War)', M.: *Politizdat*, 251 s.
20. Levchenko, N.I., 1942. 'Sovetskaja zhenshhina – zashhitnica rodiny (Soviet woman – defender of the motherland)', Ivanovo, 93 s.
21. Leljushenko, D.D., 1970. 'Moskva–Stalingrad–Berlin–Praga. Zapiski komandarma (Moscow – Stalingrad – Berlin – Prague. Notes commander)', M.: *Nauka*, 406 s.
22. Litvinova, L., 1969. 'Geroicheskiy jekipazh (Heroic crew)', *Geroini: Ocherki o zhenshhinah – Gerojah Sovetskogo Sojuza*, M., Vyp.1, s.54.
23. Lukash, I.M., 1984. 'Soldaty slavy ne iskali (The soldiers did not seek glory)', Dnepropetrovsk, 398 s.
24. Lunkin, G.M., 1976. 'Boevoj i trudovoj podvig sovetских zhenshhin v geroicheskoj jepopee Odessy (1941–1945 gg.) (The combat and labor feat of Soviet women in the heroic epic of Odessa (1941–1945))': diss. kand. ist. nauk: 07.00.02, K., 226 s.
25. 'Malyj slovnyk istorii' Ukrai'ny (Small dictionary of Ukrainian history)', 1997, vidpovid. red. V. A. Smolij, K.: *Lybid'*, s.548.
26. Murmanceva, B.C., 1972. 'Sovetskie zhenshhiny v Velikoj Otechestvennoj vojne (1941–1945) (Soviet women in the Great Patriotic War (1941–1945))', M.: *Mysl'*, 295 s.
27. Murmanceva, V.S., 1942. 'Slavnye docheri rodnoj zemli (Glorious daughters of their native land)', M.: *Gospolitizdat*, 75 s.
28. Nabatov, G., 1968. 'Junost', ognem opaljonnaja (Youth, scorched by fire)', M.: *Voenizdat*, 218 s.
29. Polunina, E., 2004. 'Devchonki, podruzki, letchicy (Girls, girlfriends, pilots)', M.: *Voenizdat*, 64 s.
30. Remezova, E., 1942. 'Sovetskaja zhenshhina v Velikoj Otechestvennoj vojne (Soviet woman in Great Patriotic War)', Alma–Ata, 216 s.
31. 'Russkij arhiv: Velikaja Otechestvennaja: Prikazy narodnogo komissara oborony SSSR 22 ijunja 1941–1942 g.: v 13 t. (Russian archive: Great Patriotic War: Orders of the USSR People's Commissar for Defense on June 22, 1941–1942: in 13 tons)', 1997, M.: *TERRA*, T.13 (2–2), 448 s.
32. Sverdlova, K., 1942. 'Sovetskaja zhenshhina v Velikoj Otechestvennoj vojne (Soviet woman in Great Patriotic War)', M.: *Gospolitizdat*, 183 s.
33. Senjavskaja, E.S., 1997. 'Chelovek na vojne: istoriko–psihologicheskie ocherki (Man in war: historical and psychological essays)', M.: *Voenizdat*, s.76–85.
34. Slydzjuk, P.S., 1999. 'Geroinja z Berdycheva Polina Gel'man (Heroine from Berdichev Polina Gelman)', *Berdychivs'ka zemlja v konteksti istorii' Ukrai'ny: nauk. zbirnyk «Velyka Volyn': Praci Zhytomyrs'kogo naukovno–krajeznavchogo tovarystva doslidnykiv Volyni»*, T.19, vidp. red. M. Ju. Kostrycja, Zhytomyr: M.A.K., 174 s.
35. Smirnov, V.I., 1980. 'Zina Portnova', M.: *Voenizdat*, 174 s.
36. Fizeler, B., 2002. 'Zhenshhiny na vojne: nenapisannaja istorija (Women in war: unwritten history)', *Mascha Nina Katjuscha: Frauen in der Roten Armee 1941–1945*, Berlin, s.11–12.
37. Chechneva, M.P., 1975. 'Boevye podругi moi (My fighting friends)', M.: *DOSAAF SSSR*, 431 s.
38. Chernev, S.V., Frolov, V.S., 1981. 'Vospitanniki Moskovskogo universiteta – Geroini Sovetskogo Sojuza (Pupils of the Moscow University – Heroes of the Soviet Union)', M., s.47–61.
39. Chechneva, M.N., 1968. 'KPSS – vdohnovitel' boevogo podviga sovetских zhenshhin v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (na primere VVS) (The CPSU is the inspiration for the military exploit of Soviet women during the Great Patriotic War (on the example of the Air Force))': dis. kand. ist. nauk: 20.01.00, M., 276 s.
40. Chechneva, M.P., 1984. 'Lastochki nad frontom (Swallows over the front)', M.: *DOSAAF SSSR*, 270 s.
41. Chujkov, V.I., 1965. 'Besprimernyj podvig (Unparalleled feat)', M.: *Voenizdat*, 159 s.
42. Shmeleva, A.F., 1947. 'Sovetskaja zhenshhina v Velikoj Otechestvennoj vojne (Soviet woman in Great Patriotic War)', M.: *Politizdat*, 217 s.

* * *